

Գ. ՍԱՐԳՍՅԱՆ

ՀՈՒԾԱՐԶԱՆՆԵՐԻ ՊԱՀՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՎԵՐԱՆՈՐԴՈՒԹՅՈՒՆԸ ՍՈՎԵՏԱԿԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

Ուխտական Հայաստանը շատ հարուստ է պատմական և ճարտարապետական հուշարձաններով, որոնք ցրված են երկրի բոլոր շրջաններում, դաշտերում և լեռներում, բնակավայրերին վից, կամ դրանցից երբեմն տաանյակ կիլոմետրերով հեռու։ Հաճախ դրանք խմբված են լինում իրար մոտ, երբեմն էլ ցրված, առանձին-առանձին։ Այդ հուշարձանների որոշ մասը մեր երկրում ապրած և հետաքաշում հայ ժողովրդի մեջ ծուլված նախաքնիկների կուլտուրայի մնացորդներն են, սկսած քարե դարից, իսկ մեծագույն մասը հայ ժողովրդի պատմական անցյալին է վերաբերում, սկսած նրա կազմավորման շրջանից։ Համեմատաբար ավելի լավ պահպանված հուշարձանների մեծագույն մասը միջնադարին է պատկանում, սկսած վեցերորդից մինչև տասնչորսերորդ դարը ներառյալ։

Բոլոր հուշարձաններն էլ, լինեն դրանք անվթար մնացած, կիսավեր վիճակում, կամ իբրև ավերակների կույտեր, հողաթմբեր կամ բեկորներ, բոլորն էլ մեծ արժեք և կարևորություն ունեն մեր երկրի անցյալի պատմության, կուլտուրայի, արվեստի և արհեստների, հարևան ու հեռավոր ժողովուրդ-

ների հետ ունեցած կապի և փոխադրեցության հարցերը լուսարանելու համար։

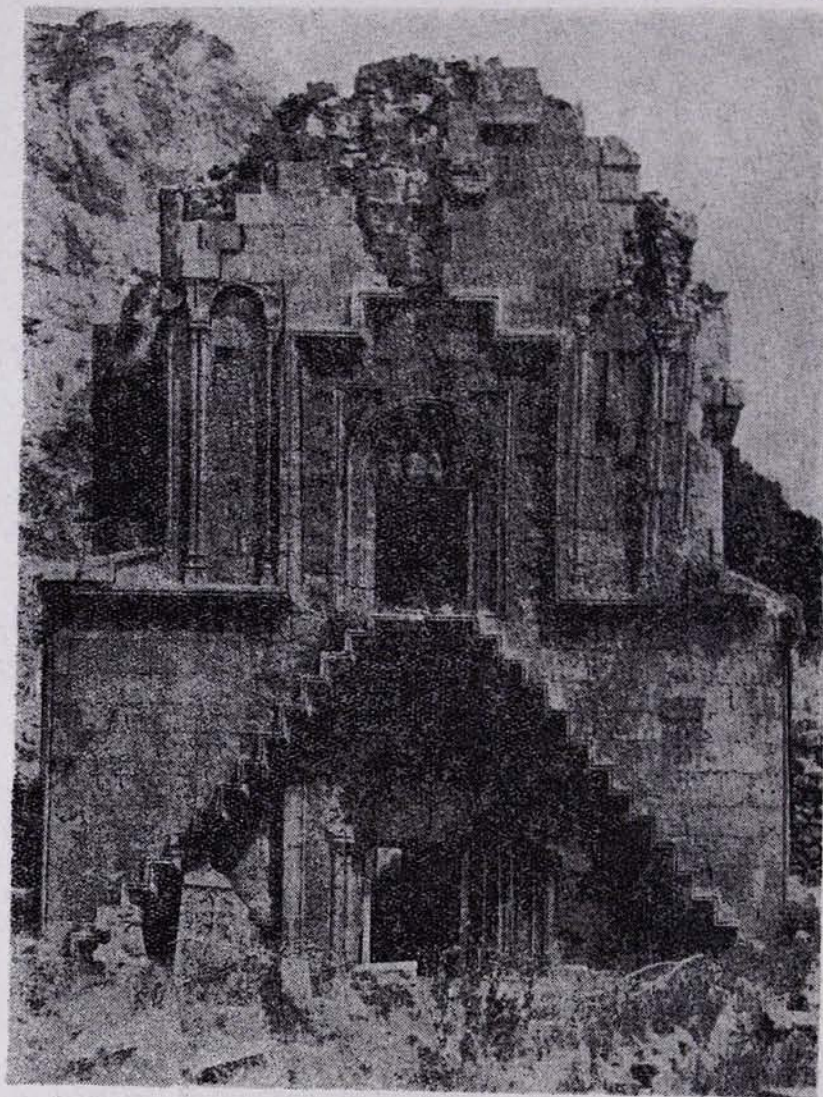
Հատկապես ճարտարապետության, շինարվեստի և դրանց հետ կապված արհեստների նկատմամբ ճիշտ և առատ նյութ է պահված մեր ճարտարապետական հուշարձաններում։ Այդ հոյակապ և սքանչելի հուշարձաններն ուսումնասիրելով հայ ճարտարապետներն օգտագործում են հին վարպետների թողած ժառանգությունը, Հայաստանի քաղաքներում ու գյուղերում մեծ թափով և մեր պատմության մեջ չոտնված ծավալով կատարվող շինարարության գործում։ Բավական է լուր մի թուռցիկ պտույտ կատարել, Հայաստանի մայրաքաղաքում՝ Երևանում՝ կամ պատահական ուրե՛ք գլուխում և դիտողի համար պարզ կլինի մեր ասածը։

Անցյալից մեզ փրկե ժառանգություն մնացած այդ արժեքները պահպանելու նպատակով, Սովետական կառավարությունը կազմակերպել և պահում է ճարտարապետական (նախկինում՝ Պատմական) հուշարձանների պահպանության կոմիտեն, սկսած 1923 թվականից։ Այդ Կոմիտեի կազմի մեջ են եղել, և այժմ էլ կան, անվանի հնադեպ զինվորականներ, արվեստագետներ և ճարտարապետներ, իբրև հզոր նախաձեռնող ղեկավարներ այդ հաստատության աշխատանքներին։

Պատմական և ճարտարապետական հուշարձանների պահպանությունը ապահովելու նպատակով, Սովետական կառավարությունը հատուկ ուշադրություն է կայացրել և ամեն տարի խոշոր գումարներ է տրամադրում վնասված հուշարձանների վերանորոգության համար:

Րի և հատկապես վերանորոգական աշխատանքի մասին:

Ամբողջ երկրում, հաճախ դժվարամատչելի տեղերում ցրված այդ բազմահազար և բազմատեսակ հուշարձանների պահպանության գործը կազմակերպելու համար, նախ և առաջ անհրաժեշտ էր իմանալ, թե որտեղ

Ամաղուի նորավաճի «Բուրեխազն» եկեղեցին (1339 թ.)
վերանորոգումից առաջ

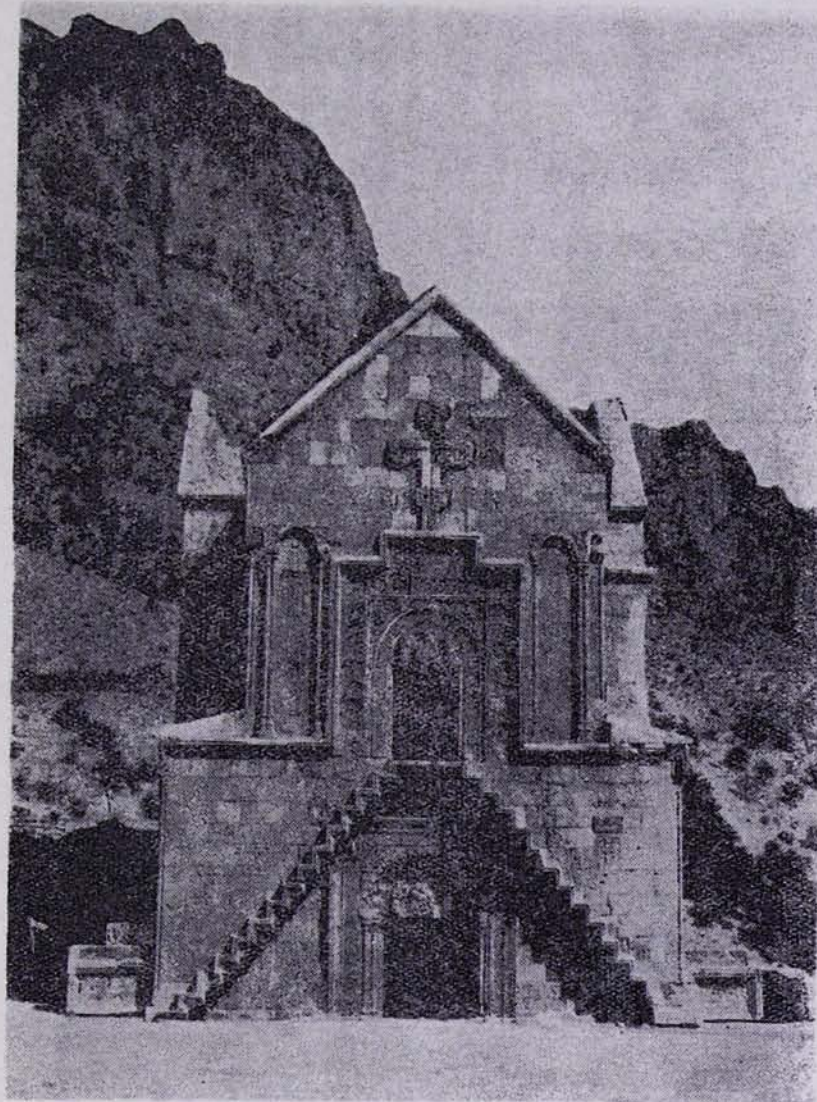
Մենք այստեղ նպատակ չունենք հիշյալ Կոմիտեի գործունեության պատմությունը շարադրելու, այլ ցանկանում ենք կարճառոտ պատմել այդ համեստ թերևս շատերին անհայտ՝ հաստատության 30 տարիների ընթացքում կատարած գործի բնույթի, ծավա-

լինչ կա և ի՞նչ դրություն մեջ, ուրիշ խոսքով՝ պետք էր հաշվառման ենթարկել և նկարագրել գոյություն ունեցող և տեսանելի բոլոր հուշարձանները՝ անկախ դրանց տեսակից, բնույթից և պահված վիճակից: Չպետք է մոռանալ, որ մինչև այդ գոյու-

թյուն շուներ մեր երկրում եղած հուշարձանների քիչ թիվ հաշվառում: Ծիշտ է, որ զանազան ժամանակներում, հայ և օտարազգի մի շարք բանասերներ, գիտնականներ և ճանապարհորդներ, երբեմն նյութական սուղ պայմաններում ու մեծ նեղություն կրելով, անձամբ կամ ուրիշների մի-

օժանդակ աղբյուր կարող էին ծառայել տվյալ պարզ, բայց խիստ կարևոր նպատակի համար:

Պատմական և ճարտարապետական հուշարձանների լրիվ հաշվառումը կատարելու նպատակով, Կոմիտեն, պարբերաբար, ամեն տարի, արշավախմբեր է կազմակերպում իր

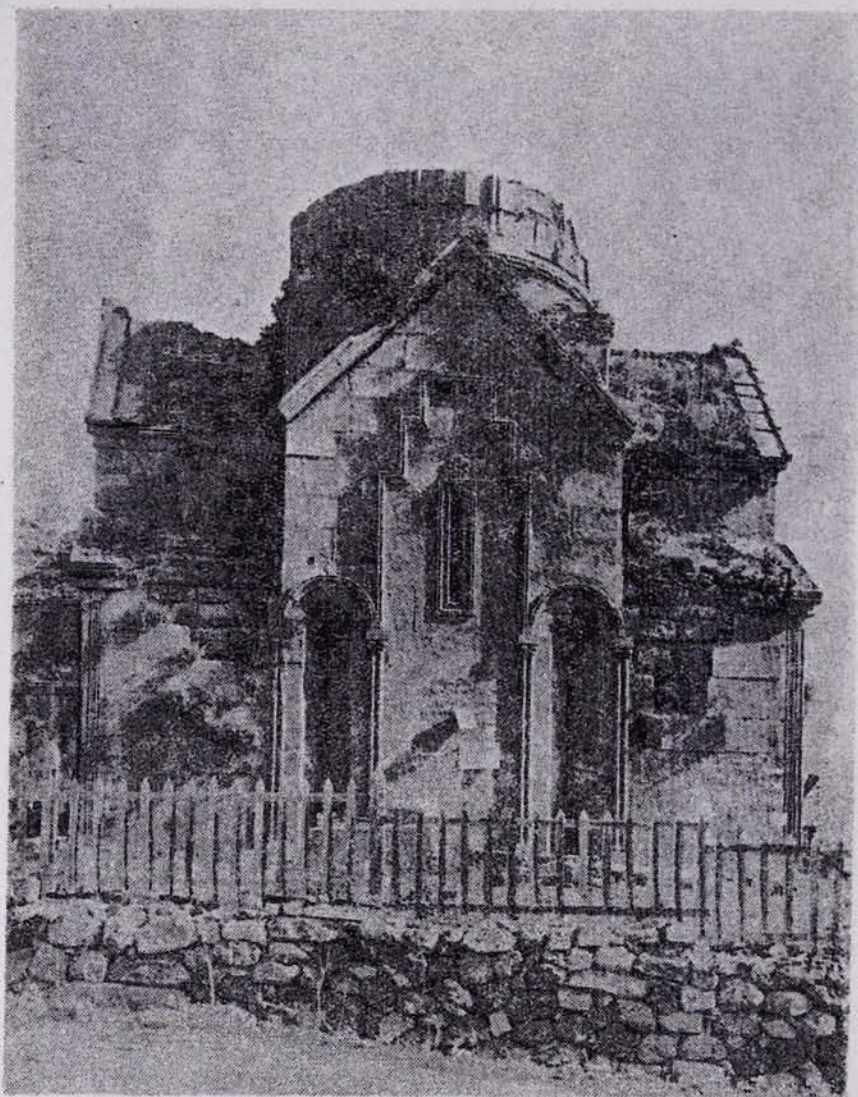
Ամաղուի Նորավանքի «Քուրբելաշեն» եկեղեցին
վերանորոգումից հետո

ջոցով, ալյուրով, նկարադրել և ուսումնասիրել են մեր երկրի այս կամ այն մասի հուշարձանները, սակայն դրանց՝ հայագիտության համար մեծաթեք՝ աշխատավթյուններն ըստ իրենց բնույթի չէին կարող վերը հիշված բացը լրացնել, այլ միայն իբրև

որակյալ աշխատակիցներից, որոնք քայլ առ քայլ շրջում են մեր երկրի բոլոր անկյունները և մի առ մի գրանցում, նկարագրում, լուսանկարում և երբեմն էլ շահագրում են մեծ ու փոքր, նշանավոր և թանկանի բոլոր հուշարձանները, անկախ դրանց տե-

սակից և դրութիւնից: Այս գիտարշաւների ժամանակ հայտնաբերվել են բազմաթիւ մեծ ու փոքր ալիսիսի հուշարձաններ, որոնց մասին գրականութեան մեջ որեւէ հիշատակութիւն չկա, կամ եթէ կա՝ սակայն տեղը

խառանքների հետեւանքով: Վերջին տարիների ընթացքում Կոմիտեն հատուկ ուշադրութիւն է դարձնում հուշարձանների չափագրութեան, նկարահանման և լուսանկարչական աշխատանքներին, որոնք տեւական ջանք և մեծ ծախս են պահանջում:

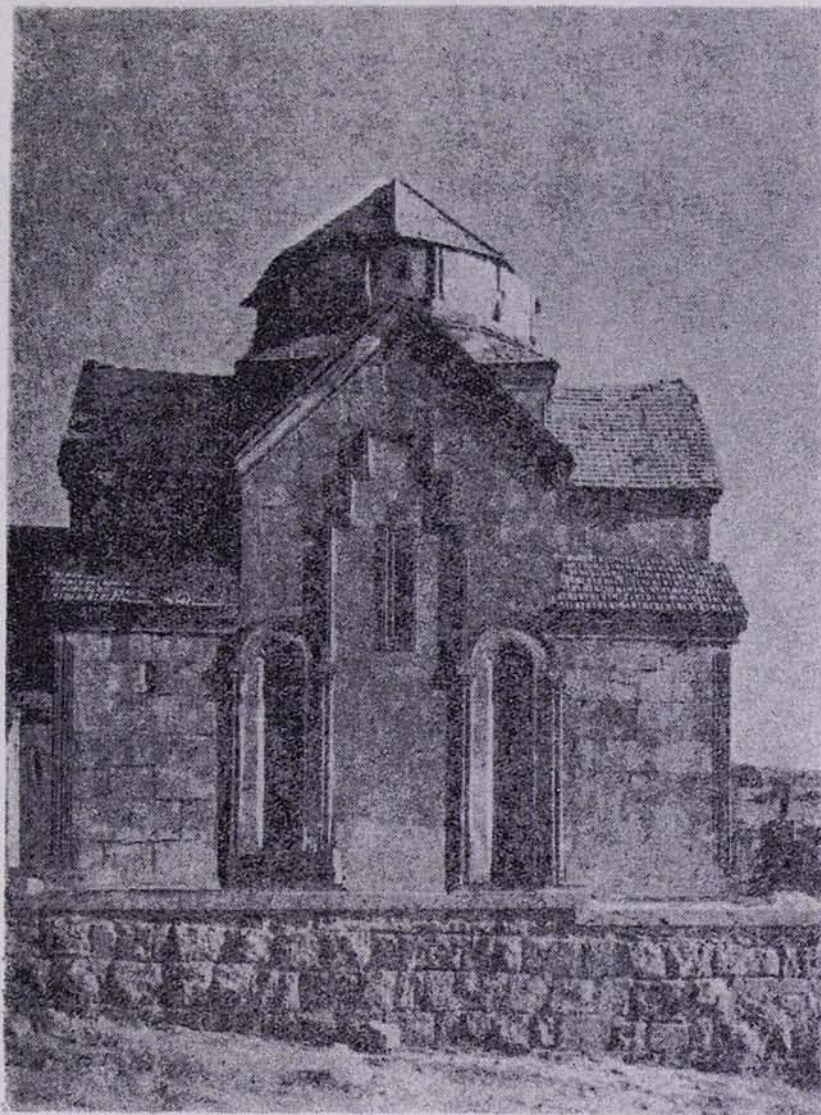
Կեչառիսի վանքի կաթողիկէ եկեղեցին 7 վերանորոգումից առաջ

մինչ այդ հայտնի չէր: Այսպիսով, տարիներ տևող մանրակրկիտ աշխատանքից հետո, կազմվում է Սովետական Հայաստանում գոյութիւն ունեցող հուշարձանների համարյա լրիւ ցուցակը, որը շարունակվում է լրացվել շարունակվող գիտահետազոտական աշ-

1. Գիտահետազոտական աշխատանքների թվում հատկապես պետք է նշել Հայկական ՍՍՌ-Գիտութիւնների ակադեմիայի, Պետական Քանդարանի և Կոմիտեի կողմից կատարվող պեղումները, որոնք տարեցտարի, նորանոր և մեծարժեք հայտնաբերութիւններով, հարստացնում են հայագիտութեան գանձարանը:

Իր կազմավորման սկզբնական տարիներին ցակասած, հաշվառման աշխատանքներին զուգընթաց, Կոմիտեն կազմակերպում է հուշարձանների պահպանության գործը: Այդ նպատակով, իր տեսուչների և գիտաշխատողների միջոցով, նա ամեն տարի, պարբերաբար, տեղերում ստուգում է հուշար-

ջաններում, մշտական հսկողությունը ուժեղացնելու նպատակով, նշանակում է շրջանային տեսուչներ, իսկ մի քանի տասնյակ կարևորագույն հուշարձանների խմբերի համար՝ նաև պահակ-հսկիչներ: Սակայն պարզ է, որ մի քանի տասնյակ տեսուչների և հրակիչների միջոցով հնարավոր չէր լինի ապա-

Կեչառիսի վանքի կաթողիկե եկեղեցին վերանորոգումից հետո

ձանների դրությունը, ժողովրդի մեջ դրանց պահպանության նպատակի և անհրաժեշտության մասին բացատրական աշխատանք է տանում և հարկ եղած ցուցմունքը տալիս: Բացի այդ, հուշարձաններով հարուստ շր-

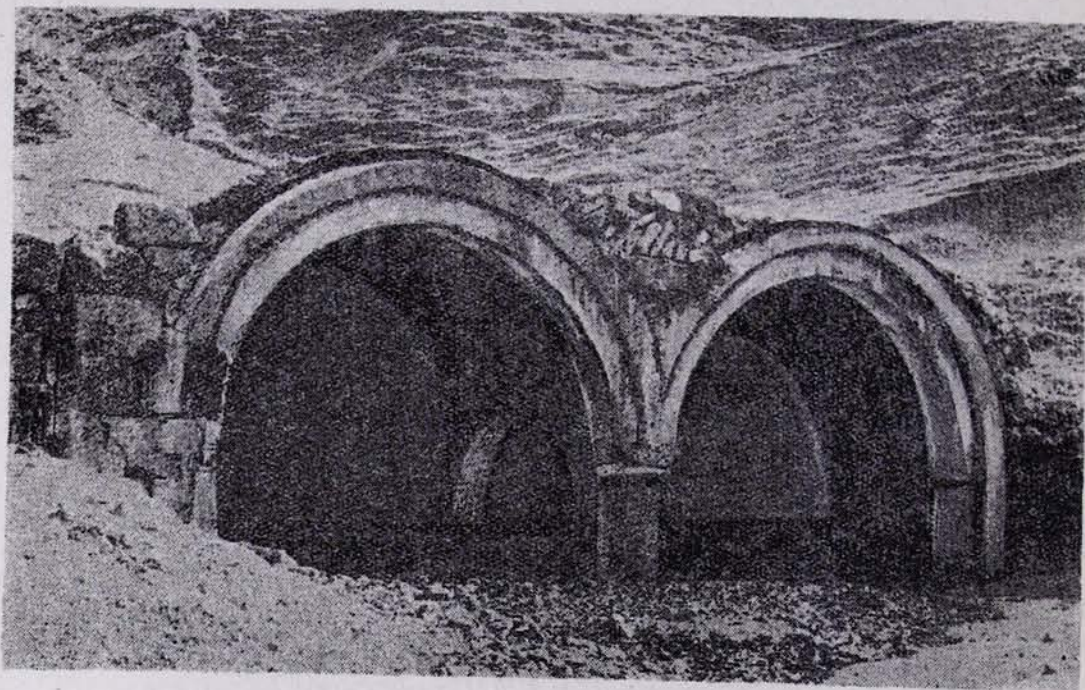
ջովիլ հազարավոր հուշարձանների պահպանությունը, ուստի և Սովետական կառավարությունն ավելի լայն ծավալի միջոցառումների է դիմում: Հատուկ որոշումներով ու հրամաններով հուշարձանների պահպանու-

թյան պարտականությունը տեղեկություններով հարկում է շրջանային գործադիր կոմիտեների և գյուղական Սովետների նախագահների վրա: Ֆյոկայիսով, տեղական ֆիզիանություններն ևս ներգրավվում են հնությունների պահպանության այդ կարևոր գործի մեջ:

Հուշարձանների պահպանության գործը դրանով չի սահմանափակվում: Դարերի ընթացքում, հսկողության և խնամքի բացակայության հետևանքով, հուշարձանները լցված էին հողով, ծառ ու մացառով պատված, որով արագացվում էր դրանց քայ-

հայտնաբերվում էին մինչ այդ անհայտ մասնաամասնություններ— արժեքավոր արձանագրություններ, գեղեցիկ և նոր բնույթի քանդակազարդեր, առաստաղի ծաղկենկար սալեր, պատկերաքանդակներ և այլն, տրոհվել է՝ ավելի բարձրանում է հուշարձանի արժեքը և լրացվում նրա նախկին պատկերը: Քիմիական միջոցներով մաքրվում են և պատերի վրա վերջին դարերում կատարված մակագրությունները:

Աստիճանաբար հուշարձանների պատերին փակցվում են հուշարձանի անունը, շինու-

Սանահինի աղբյուրի շենքեր (12—13-րդ դար) վերանորոգումից առաջ

քայման ընթացքը, տրոհված և բույսերի արմատները մտնելով քարերի մեջ, դրանց խախտում են իրենց տեղից, իսկ նրանով լի ճեղք, խոնավությանը, կազմալուծում է թե՛ քարերը և թե՛ դրանց միացնող զանգվածը: Եվ ահա, Կոմիտեն, խոշոր միջոցներ ներդնելով, կազմակերպում է հուշարձանների մաքրման աշխատանքները: Պարբերաբար մաքրվում են հուշարձանների վրա բուսած ծառերն ու մացառները, ներսում և դրսում կուտակված հողը: Այդ աշխատանքների ընթացքում, երբեմն հողի ու շինադրի տակից

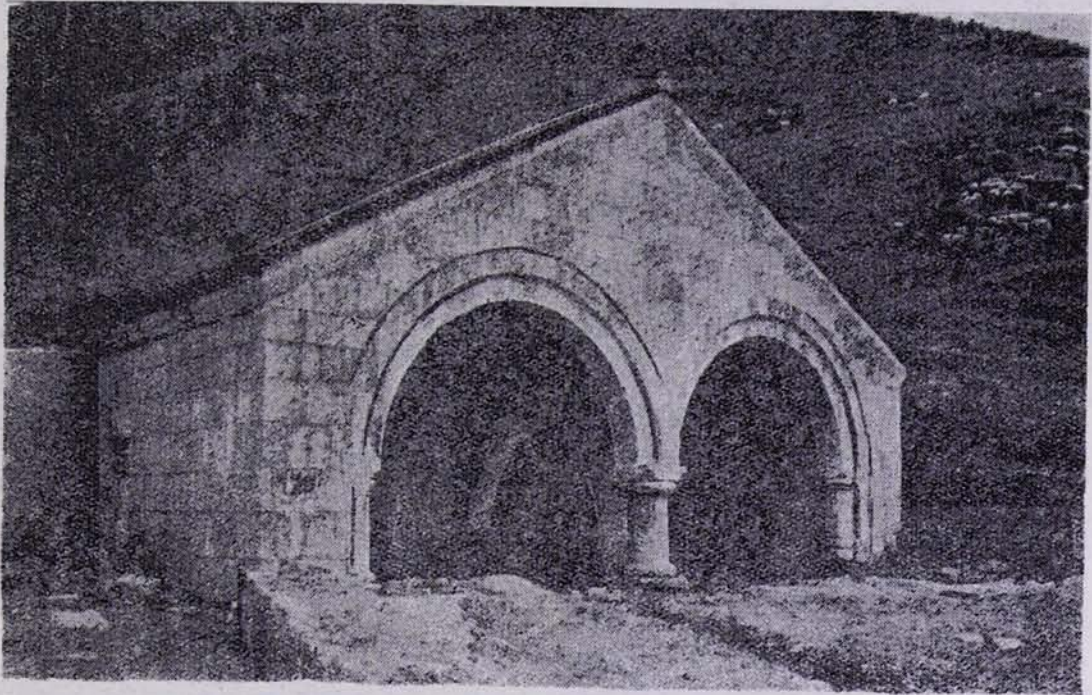
թյան ժամանակը և կառուցողի անունը կրող ցուցատախտակներ և պահպանական հրահանգներ:

Կոմիտեի աշխատանքների մեջ անհնադրժվարը և բազմաժպիս մասը՝ ճարտարապետական հուշարձանների վերանորոգություն (ռեստավրացիան) է: Վերը հիշեցինք, որ մեր հուշարձանների մեծագույն մասը դարերի ընթացքում, կլիմայական պատճառներից (քամի, տեղումներ, արև, խոնավություն) և հատկապես հաճախակի կրկնվող մեծ ու փոքր երկրաշարժերի հետևանքով քայքայ-

վել, փլել, կամ մեծ ու փոքր վտանգավոր ճեղքվածքներ են տվել: Պատմական և ճարտարապետական մեծագույն արժեք ու նշանակություն ունեցող մի շարք հուշարձաններ այնպիսի դրության մեջ են, որ եթե անմիջական միջոցներ ձեռք չառնվեն, մի թեթև ցնցոսից կարող են փլել և ոչնչանալ: Կան և այնպիսիները, որոնք մասնավոր վթարների հետևանքով, աստիճանաբար քայքայման ընթացքի մեջ են և, դնալով, տարեցտարի դրանց դրությունը վտանգավոր է: Թե՛ մեկ և թե՛ մյուս տիպի վտանգները կանխ-

և դրանց կանգուն մնացած մասերը, հետագա քայքայումից փրկելու համար ևս կարիք ունեն ամրացնելու: Այդ հուշարձանների թվին են պատկանում՝ օրինակ՝ էջմիածնի շրջանում— հուշակավոր Զվարթնոցի երբեմնի եռահարկ տաճարը, Թարգմանչաց վանքը (Այդեշատ գյուղի մոտ) և Կոտայքի շրջանի Արամուս գյուղի եկեղեցին:

Հիշյալ երեք տեսակի վթարված հուշարձաններն էլ ոչնչացումից կամ փլելու վտանգից ազատելու նպատակով, Կոմիտեն կադմակիրպում է մասնաբեր ճարտարապետի-

Սանահինի աղբյուրի շենքը վերանորոգումից հետո

լու՝ համար, այդպիսի հուշարձանները հիմնավոր կամ մասնակի վերանորոգության կարիք ունեն: Ըստ դրության, երբորդ տիպի հուշարձաններ ևս կան, որոնք արդեն բոլորովին քանդված են, բայց դրանց որոշ մասերը դեռևս մնացել են կանգուն, կամ խարխուղ վիճակում: Այդ տեսակի (այլերակ) հուշարձաններից մի քանիսը հույակապ և հրաշալի կառուցվածքներ են եղել և նույնիսկ իրենց ավերակ վիճակում հիանալի են և մեծ նշանակություն ունեն ճարտարապետության և շինարվեստի պատմության համար, ուստի

րից և շինարար փնտեններնրից կազմված մի հատուկ վերանորոգչական (ռեստավրացիայի) բաժանմունք:

Վերանորոգչական աշխատանքն, ըստ իր բնույթի, շատ ավելի բարդ է և դժվար, քան սովորական, նոր շինարարության գործը, որովհետև այդպես պահանջվում է ո՛չ միայն շինարարական գործի հմտություն, այլև՝ որ կարևորն է՝ դարեր առաջ կառուցված շենքի ոճի և առանձնահատկությունների ըմբռնումն, հին վարպետների ոգու և ճաշակի յուրացումն և դրա պատկանումը վե-

րանորոգության ժամանակ: Պահանջվում է, որ վերանորոգված հուշարձանը շփոթների իր ոճը, արտաքին տեսքի ամբողջականությունը և միաժամանակ ապահովվի նրա տեական քոյությունը: Դա միաժամանակ և վտանգավոր գործ է, թե՛ հնթակա օբյեկտի և թե՛ վի-

Կեչառիսի վանքի Ս. Նշան եկեղեցին արևմուտքից վերանորոգումից առաջ

2. Այստեղ հատկապես պետք է նշել, որ վերանորոգության հիմնական նպատակը հուշարձանները մեզ հասած դրությամբ պահպանելն է և ո՛չ թե նրանց ամբողջական վերականգնումը:

րանորոգությանը զբաղվող աշխատավորների համար, որովհետև բավական է մի անգագույշ քայլ կամ սխալ գործողություն, որ վտանգավոր հուշարձանը և դրա վրա աշխատողի կյանքը: Այս նպատակով, տարիներ տևող աշխատանքի ընթացքում, Կոմիտեն աշխատել է պատրաստել փնտհեր-ճարտարապետների, կառուցող վարպետների ու բանվորների որոշ կադրեր, ձգտելով պահել լավագույններին և փորձավածներին:

Վերանորոգչական աշխատանքի ընթացքը ինքնին մի բարդ և յուրահատուկ հմտություն պահանջող գործ է: Վերանորոգչական բաժնի մասնագետները նախ տեղում ուսումնասիրում են վերանորոգման ենթակա հուշարձանը, հատկապես լուսանկարում են վթարված մասերը, մանրամասն չափադրում են դրանք, վազմում են տարվելիք աշխատանքների նախագիծը և նախահաշիվը ու ներկայացնում Կոմիտեին: Այնուհետև, ներկայացված նյութերը, փորձված մասնագետների քննությանը ենթարկվելուց և անհրաժեշտ ուղղումներից ու փոփոխություններից հետո, սրբվում են Կոմիտեի այդ առթիվ դուրսարված նիստին ի քննություն և ի հաստատություն: Այդ աշխատանքների ընթացքում մանրամասնորեն քննության են առնվում նաև զուտ տեխնիկական բնույթ կրող մի շարք հարցեր, որոնց թվում մեծ տեղ են բռնում պահանջվող շինաքարի և այլ շինանյութերի գործածության, դրանց որոհղից բերելու և այլ խնդիրները:

Վերանորոգման աշխատանքի անցնելուց առաջ, այդ գործը կազմակերպող և ղեկավարող ճարտարապետը մեծ ջանք է թափում շինարարության վայրում հայտնաբերելու բոլոր թափված և հաճախ ժամանակի ընթացքում, այլ նպատակների համար օգտագործված քարերը: Այդ նպատակով երբեմն կարիք է լինում սեղումներ կատարել և հետազոտում շինված կառուցվածքների (օրինակ՝ պարիսպների) միջից հանել հուշարձանի քարերը և գտնել դրանց դրվելիք տեղը վերանորոգվող շենքի մեջ (օրինակ՝ Ամաղուի Նորավանքում): Պակասող քարերը պատրաստելու համար կարիք է լինում հուշարձանի շինաքարի հանքավայրը գտնել և կամ որևէ այլ, երբեմն հեռու տեղից, հար-

մար քար ճարել: Հաճախ մեծ դժվարությունների հետ է կապված անհրաժեշտ քանակի ցեմենտ, կիր, շինափայտ և իռլանդական ալմազ փոխադրելու գործը: Սովորաբար այդ շինանյութերից առաջին երեքը, երբեմն և վերջինը, շինարարության վայրն են փոխադրվում Երևանից, ավտոմեքենաներով, տասնյակ և երբեմն 150—250 կիլոմետր հեռավորությամբ (օրինակ— Ամաղուի Նորավանքի, Հաղբատի և Սանահնի հուշարձանների վերանորոգության համար):

Հուշարձանի որևէ մասը վերանորոգելու աշխատանքների առաջին շրջանում տաշում և պատրաստում են պակասորդ քարերը, համարակալվում են պատեհից հանվելիք քարերը, որոնք զգուշությամբ ցած իջեցնելուց հետո մաքրվում, հեռացվում է պատի քայքայված միջուկը (հին շաղախը) և ապա անցնում են քարերի տեղադրմանը, նոր և ամուր շաղախով:

Երբեմն վերանորոգության ենթակա է լինում ո՛չ թե որևէ հատված, այլ հուշարձանի ամբողջ մի հարկը: Այդ տիպի վերին աստիճանի դժվարին և պատասխանատու աշխատանքի օրինակներն են Ամաղու գյուղի (Աղիզբեկովի շրջան) Նորավանքի Բուրթևյաշեն եկեղեցու և Աշտարակի շրջանի Դրդիս գյուղում գտնվող Աստվածածնի անվան տաճարի գմբեթի վերանորոգությունները:

Դրանցից առաջինը, որը գտնվում է Ամաղու գյուղից 2—2,5 կիլոմետր հեռավորությամբ, գեղատեսիլ ձորի մեջ, նախկին Վայոց ձորի Նորավանքի ամենից երիտասարդ, 1339 թվականին Օրբելյան Բուրթևի իշխանի շինած, նախկին խաչարկ հուշարձանն է: Այդ կառուցվածքը ո՛չ միայն սակավաթիվ խաչարկ եկեղեցիներից ամենագեղեցիկն է ու հռչակավորը, այլև հայկական ճարտարապետության լավագույն հուշարձաններից մեկը: Ուսի բոլոր շինարարների մի գլուխգործոց է: Հնում այդ շենքը եղել է երեք հարկանի: Ցածի թաղապատ հարկը ծառայել է իբրև դամբարան, որի վրա, երկրորդ հարկում, շինված է ներքուստ և արտաքուստ խաչաձև, փոքր շափերի, նրբաքանդակ և սքանչելի ձևավորված եկեղեցին, որտեղ մտնելու համար պետք է բարձրանալ ցածի հարկի արևմտյան ճակատին, երկու կողմից

պատի մեջ ամրացված քարե նեղ աստիճաններով: Վերին՝ երրորդ՝ հարկում, ինչպես կարելի է հզորացնել մնացած բեկորներից, եղել է սյունազարդ գմբեթը, որից մնացել են ցած ընկած մի քանի ջարդված սյուներ:

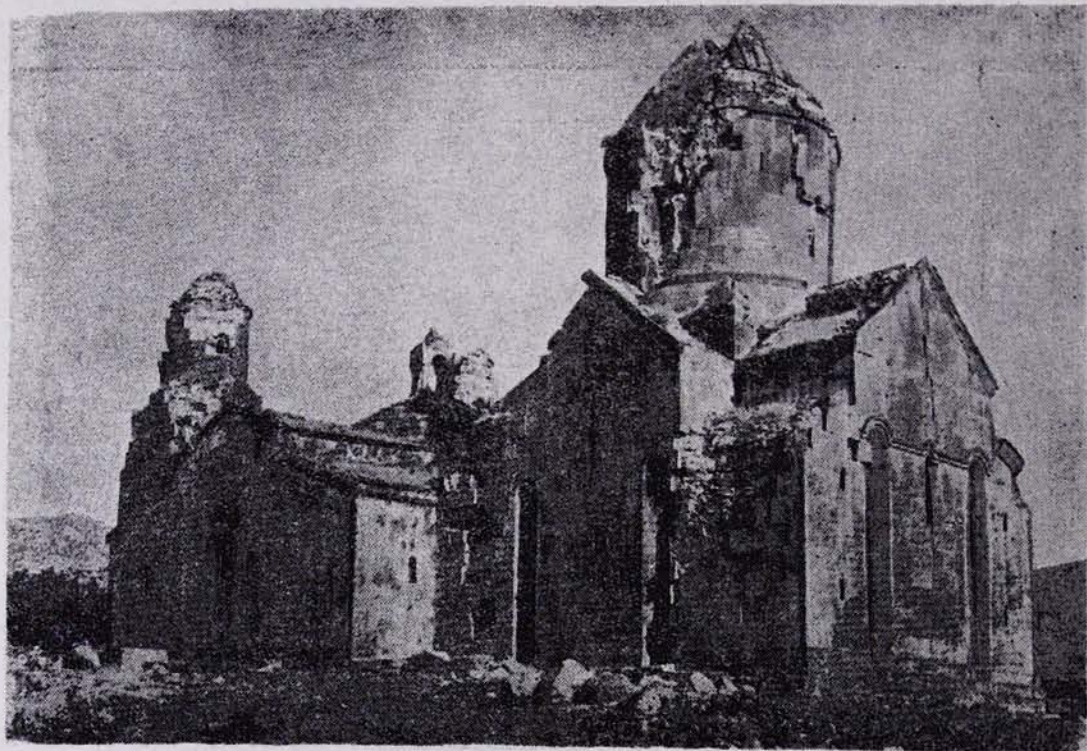

Կեչառիսի վանքի Ս. Նշան եկեղեցին վերանորոգումից հետո

Նիստ մնացված և քայքայված էր հուշարձանի երկրորդ հարկը՝ եկեղեցին՝ այն աստիճանի, որ դրա վերանորոգությունը, առանց պատերից մեկի (արևմտյան) ամբողջական և անկու պատերի (հյուսիսային և հարավային) միջնամասերի հանման, հնարա-

վոր շէր: Ուստի և, վերանորոգության ժամանակ, հարկ եղավ մի առ մի հանել հիշյալ պատի և պատամասերի բոլոր քարերը, քանդել քայքայված միջուկի շաղախը և ապա նույն քարերը դնել իրենց տեղը, նոր շաղախով, մեջընդմեջ տեղավորելով այս ու այն տեղերից հայտնաբերված և նոր տաշված պակասող քարերը: Այսպիսով, երեք տարվա դժվարին աշխատանքից հետո վերականգնվեց և կործանումից փրկվեց այդ բացառիկ գեղեցկությունն ու հրապույր ունեցող նրբակերտ հուշարձանը:

Նր (Քուրդ Իշխանի հայրը և Զաքարե սպասարի գործակալը) 1211—1220 թվականներին: Երկրաշարժից մեծ ճեղքեր էին առաջացել գմբեթի թմբուկի և վեղարի մեջ, և օր-օրի սպասելի էր դրա կործանումը, որը և պատճառ կլիներ թե՛ ամբողջ եկեղեցուն և թե՛ դրան կից կառուցված ժամատան քանդվելուն: Անհրաժեշտ էր, նորավանքի Բուրթելաշենի օրինակով, ալատեղ ևս պոկել զմբեթի բոլոր քարերը, վերացնել միջուկի ամուր շաղախը և նորից վերաշարել ամբողջ գմբեթը, որը և երկարատև, բարդ, ծանր ու

Դրդերի վանքը (1211—1232 թ. թ.) վերանորոգումից առաջ

Թերևս ավելի բարդ ու դժվարին աշխատանք էր պահանջում Աշտարակի շրջանի (հնում՝ Արագածոտնի) Դրդեր գյուղի Աստվածածնի անվան եկեղեցու գմբեթի վերանորոգությունը³: Այդ վերապաց, բարձր զմբեթ ունեցող, արտաքինով պարզ, բայց գեղեցիկ հուշարձանը կառուցել է Վաչե իշխա-

վտանգավոր աշխատանքից հետո ավարտվեց 1952 թվականին:

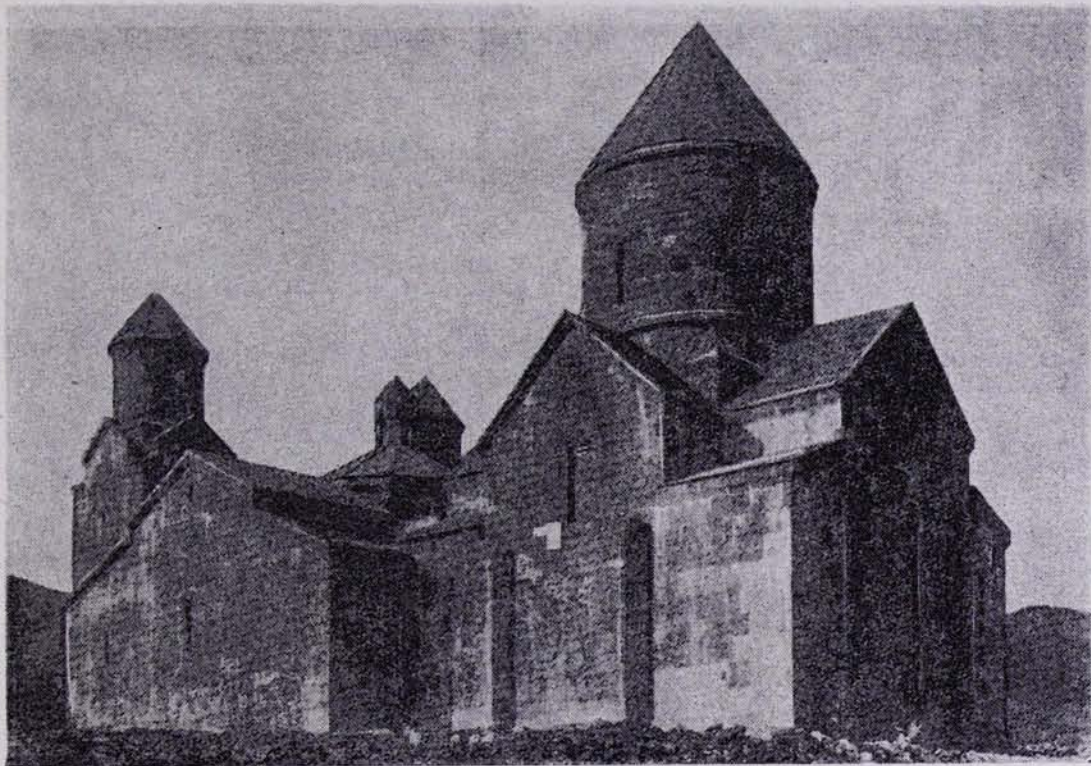
Վերանորոգչական աշխատանքների բնույթը լրացնելու նպատակով, բերինք մի երրորդ օրինակ: Խոսքը կենտրոնից շատ ավելի հեռու գտնվող, այս անգամ քաղաքացիական տիպի մի հուշարձանի մասին է՝ Ալավերդու շրջանի Սանահին գյուղի աղբյուրի շենքի մասին: Այս հուշարձանը գտնվում է հուշակավոր Սանահին վանքի, Խույնավաճախ վանորոգվող, հուշարձաններից անջատ,

3. Վերանորոգված է Դրդերի հուշարձանների ամբողջ խումբը, սակայն այստեղ, իբրև դժվարին և բարդ աշխատանքի օրինակ, խոսվում է միայն գմբեթի վերանորոգության մասին:

գյուղի արևմտյան ծայրին: Այս աղբյուրի շենքը կառուցել է Զաքարե սպասալարը (12—13 դ. դ.) և հետագայում վերանորոգվել է ճարտարապետ Մխիթարի ձեռքով: Զարհերն են— երկարությունը 13,25, իսկ լայնքը 5,7 մետր: Շինված լինելով գյուղից հարավ ձգվող լեռան փեշերին, հուշարձանի ճակատն ուղղված է դեպի հյուսիս: Այդ ճակատը երկու կամարակալ բացվածք ունի: Կամարները, իրար միացման տեղում, նըստած են ճակատի կենտրոնում տեղավորված միակ սյան վրա: Քայքայված էին տանիքը

ված է լինում ուսումնասիրել Սանահնի վանքի, աղբյուրի շենքին ժամանակակից, հուշարձանները և տվյալ հարցերի լուծումը դրանց մեջ գտնել:

Վերանորոգության աշխատանքներից բացի, այստեղ մի քանի միջոցառումներ են ձեռնարկվում, հուշարձանն ապագայում քայքայումից և վտանգվելուց դեռ պահելու համար: Հուշարձանի թիկունքում սարավանջի կտրվածքն ամրացվում է ցեմենտի շաղախով շինված քարե պատով: շենքի ներսում, հատակի սալերին տրվում է որոշ թեքու-

Դըղերի վանքը վերանորոգումից հետո

և պատերը: Դրանցից տանիքը կորցրել էր իր արտաքին ձևը և քիվերի բոլոր քարերը: Շենքը ո՛չ մեծ է և ո՛չ էլ բարձր, այնպես որ այստեղ վերանորոգման աշխատանքը տեխնիկական տրե՛է դժվարություն չունի: Գլխավոր դժվարությունը տանիքի սաղեղի (երկթեղի) միացման անկյունը որոշելու և քիվերի ձևավորման մեջ էր, որովհետև այդ քայքայված հուշարձանի վրա որևէ տվյալ չէլ մնացել, այդ հարցը լուծելու համար: Այստեղ վերանորոգող ճարտարապետն ստիպ-

վում, թափված ջրերին դեպի դուրս ազատ ընթացք տալու համար. նույն նպատակով մաքրվում է շենքի առջև գոյացած հողաթումբը և այլն:

Մենք այստեղ բերինք միայն ևերեք օրինակ հուշարձանների վերանորոգության բարդ և պատասխանատու աշխատանքների բնույթի մասին գաղափար կաղմելու համար: Այժմ թվենք վերանորոգության ենթարկված հուշարձաններն ըստ շրջանների և գյուղերի, դնելով դրանց շինության թվականը կամ դարաշրջանը:

ՅՈՒՑԱԿ ՎԵՐԱՆՈՐՈՂԱԾ ՀՈՒՇԱՐՁԱՆՆԵՐԻ

№ № Է/Գ	Շրջան	Գյուղ, քաղաք	Խմբական անունը	Հուշարձանի անունը	Շինության ժամանակը
1	Ազիզբեկովի	Ամաղու	Նորավանք	Ս. Աստվածածին—Բուրթլաշեն	1339 թ.
2	Ալավերդու	Ախթալա	Վանք	—	13-րդ դ.
3	»	Հաղբատ	Հաղբատի վանք	Աղբյուր	1258 թ.
4	»	»	»	Ս. Նշան եկեղեցի	10-րդ դ.
5	»	»	»	Ժամատուն	1161 և 1201 թ.թ.
6	»	»	»	Համազասպ	1257 թ.
7	»	»	»	Ս. Գրիգոր եկեղեցի	1025 թ.
8	»	»	»	Ս. Աստվածածին եկեղեցի	12-րդ դ.
9	»	»	»	Գրատուն	13-րդ դ.
10	»	»	»	Սեղանատուն	14-րդ դ.
11	»	»	»	Մահարձաններ	13-րդ դ.
12	»	Ուզունյար	Օձուն	Տաճար (եկեղեցի)	5—6-րդ դ.
13	»	»	»	Կոթող-մահարձան	7-րդ դ.
14	»	Սանահին	—	Կամուրջ	13-րդ դ.
15	»	»	—	Աղբյուր	12—13-րդ դ.
16	»	»	Սանահինի վանք	Ս. Գրիգոր եկեղեցի	8—9-րդ դ.
17	»	»	»	Ս. Ամենափրկիչ եկեղեցի	10-րդ դ.
18	»	»	»	Ս. Աստվածածին եկեղեցի	10-րդ դ.
19	»	»	»	Ժամատուն	1211 թ.
20	»	»	»	Գավիթ	1181 թ.
21	»	»	»	Մագիստրոսի ճեմարան	11-րդ դ.
22	Ախուրյանի	Դիրաբլար	—	Բազիլիկ եկեղեցի	4—5-րդ դ.
23	Ախուրյանի	Մաղկաձոր	Կիչառիս վանք	Ս. Գրիգոր եկեղեցի	1003—1033 թ.թ.
24	»	»	»	Ս. Նշան եկեղեցի	12-րդ դ.
25	»	»	»	Կաթողիկե եկեղեցի	13-րդ դ.
26	»	»	»	Ս. Հարություն եկեղեցի	1220 թ.
27	»	»	»	Ժամատուն	12—13-րդ դ.
28	»	Բջնի	—	Ս. Աստվածածին եկեղեցի	1031 թ.
29	Աշտարակի	Աշտարակ	—	Կարմրավոր եկեղեցի	7-րդ դ.
30	»	»	—	Մաքինե եկեղեցի	13-րդ դ.
31	»	Օշական	—	Մանկանոց եկեղեցի	7-րդ դ.
32	»	Օհանավանք	Օհանավանք	Բազիլիկ եկեղեցի	4—5-րդ դ.
33	»	»	»	Եկեղեցի	1215 թ.
34	»	»	»	Ժամատուն	1251 թ.
35	»	Եղվարդ	—	Ջորավար եկեղեցի	7-րդ դ.
36	»	Կոշ	—	Խաչքար	13-րդ դ.
37	»	Թալիշ	—	Արուհի տաճար (եկեղեցի)	7-րդ դ.
38	»	Դըղեր	—	Ս. Աստվածածին եկեղեցի	1211—1220 թ.թ.
39	»	»	—	Ժամատուն և մատուռներ	1220—1232 թ.թ.
40	Ապարանի	Ապարան	—	Քասաբի բազիլիկ (եկեղեցի)	4—5-րդ դ.
41	Արթիկի	Պեմզաշեն	—	Երեբունյի տաճար (եկեղեցի)	6-րդ դ.
42	»	Արթիկ	—	Ս. Գեորգ. եկեղեցի	7-րդ դ.
43	»	Հառիճ	Հառիճի վանք	—	7—10-րդ դ.դ.
44	Գորիսի	Տաթև	Տաթևի վանք	Գավազան	9-րդ դ.
45	Էջմիածնի	Էջմիածին	—	Ջվարթնոց եկեղեցի	7-րդ դ.
46	»	»	—	Հոփսիմ եկեղեցի	118 թ.
47	»	Այգեշատ	—	Թարգմանչաց եկեղեցի	7-րդ դ.
48	Թալիսի	Վերին Թալիս	—	Տաճար (եկեղեցի)	7-րդ դ.
49	»	»	—	Ս. Աստվածածին եկեղեցի	7-րդ դ.
50	»	Իրինդ	—	Եկեղեցի	7-րդ դ.
51	Իջևանի	Գոշ	Գոշավանք	3 եկեղեցի 1 ժամատուն	11—13-րդ դ.դ.

№ № ը/կ	Երջան	Գյուղ, քաղաք	Խմբական անունը	Հուշարձանի անունը	Երևության ժամանակը
52	Իջևանի	Կույրիշև	Հաղարծին	4 եկեղեցի 1 ժամատուն	11—13-րդ դ.դ.
53	»	»	»	Սեղանատուն	12-րդ դ.
54	Կոտայքի	Քանաքեռ	—	Ս. Աստվածածին եկեղեցի	1595 թ.
55	»	Պըտըղնի	—	Տաճար (եկեղեցի)	6-րդ դ.
56	»	Ավան	—	Տաճար (եկեղեցի)	6-րդ դ.
57	»	Արամուս	—	Եկեղեցի	6-րդ դ.
58	»	Գառնի	—	Տրդատաբերդ, դարբաս	1-ին դ.
59	»	»	—	Տրդատի տաճար	1-ին դ.
60	»	Գողթն	Գեղարդա վանք	Դարբաս	19-րդ դ.
61	Շամշադիների	Չիխարի	Խորահաշատ	Ժամատուն	1222 թ.
62	Սիսիանի	Սիսիան	—	Տաճար (եկեղեցի)	6-րդ դ.
63	»	Աղուդի	—	Մահարձան	7-րդ դ.
64	Ստեփանավանի	Կուրթան	Հնեվան	Եկեղեցի	10-րդ դ.
65	—	Երևան քաղ.	—	Կաթողիկոս եկեղեցի	13-րդ դ.
66	—	» »	—	«Գյուլ-մեշետ» մզկիթ	17-րդ դ.
67	—	» »	—	Սարգսարի մզկիթ	17-րդ դ.
68	—	» »	—	Տրան, Սլավերդյան փողոցում	19-րդ դ.

Ի վերջո արժե հիշել, որ Կոմիտեն պահպանության և վերանորոգչական աշխատանքներից դուրս, վերջերս սկսել է զբաղվել նաև հուշարձանների բարեկարգման գործով. օրինակ— Մաղկաձորի (Ախտաշի շրջան) Կիլիսի վանքը պատել է թուջից շինված ճաղեր ունեցող գեղեցիկ ցանկապատով, իսկ արևելյան կողմից՝ նաև քարաշար պատնե-

շով. ծառազարդվել են Զվարթնոց հուշարձանի և Հաղարծինի վանքի (Ղվիշանի մոտ) բակերը և այլն:

Կասկած չի կարող, որ մեր պատմական և ճարտարապետական հուշարձանների պահպանության, վերանորոգման և բարեկարգման աշխատանքները կշարունակվեն էլ ապիսի մեծ թափով և ծավալով:

